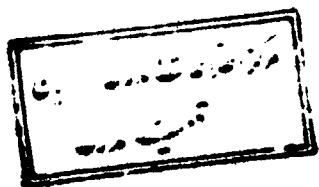

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٢٥٩٣٢

۱۳۷۸ / ۳ / ۲۰

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب

موضوع:

حماسه در خطبه‌های نهج البلاغه امام علی (ع)

استاد راهنما:

دکتر سید محمود اسداللهی

استاد مشاور:

سید حسین سیدی

به اهتمام:

محمد نگارش

● شهریور ماه ۱۳۷۵

۲۵۶۳۲

▲ تشکر و قدردانی:

« من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق »

● با سپاس و ستایش به درگاه ایزد متعال ابتدا بر خود لازم می‌دانم که از زحمات استاد راهنمای خود جناب آقای دکتر سید محمود اسداللهی، که در ایام تحصیل و اجرای پروژه و نیز مطالعه و تهیه و تدوین پایان‌نامه از راهنمایی‌های ارزشمند ایشان در نهایت صبر و بزرگواری بهره‌مند بوده‌ام، صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

● همچنین از استاد محترم آقای سید حسین سیدی به خاطر راهنمایی‌های ارزنده‌شان سپاسگزارم.

فهرست موضوعات

<u>شماره صفحه</u>	<u>عنوان</u>
الف - ذ	مقدمه
۱ - ۴۷	بخش اول : خطبه‌های حماسی نهج‌البلاغه
۱ - ۲۱	فصل اول : حماسه
۱	تعریف لغوی و اصطلاحی حماسه
۸	نقش حماسه و اسطوره در زندگی فردی و اجتماعی
۱۴	معانی و مضامین حماسی در نهج‌البلاغه
۲۲ - ۳۵	فصل دوم : قطبه‌های حماسی
۲۲	الف - تعریف خطبه و تاریخچه آن
۲۳	ب - ویژگی‌های خطبه
۲۵	ج - ویژگی‌های خطبه‌های حماسی دوره جاهلیت
۲۹	د - ویژگی‌های خطابه اسلامی
۳۰	ه - نمود حماسه در جهاد
۳۱	و - خطبه‌های حماسی امام
۳۶ - ۴۷	فصل سوم : ویژگی‌های قطبه‌های حماسی امام علی (ع)
۳۶	الف - عاطفه و احساسات

- ب - نقش خیال در خطبه ۳۹
- ج - عنصر عقل ۴۲
- د - خلافت ادبی ۴۵

بخش دوم: عرفان و حماسه ۴۹ - ۱۰۸

- تعریف لغوی و اصطلاحی عرفان ۵۲

فصل اول: دعا در میدان جنگ تجلی حماسه و عرفان ۵۶ - ۷۶

- ۱ - تعریف لغوی و اصطلاحی دعا ۵۹
- ۲ - نقش دعا در فعالیتهای فردی و اجتماعی ۵۹
- ۳ - در دعای حماسی خدا مرجع همیشه حاضر دادخواهان است ۶۴
- ۴ - تلطیف فضای خشونت و قساوت در دعای حماسی ۶۵
- ۵ - دعای حماسی عامل بهره‌گیری از امدادهای غیبی ۷۰
- ۶ - دعای حماسی به عنوان صحنه تجلی آرمانها و ارزشهای عالی ۷۱
- ۷ - دعای حماسی مظهر تهدید و خشم ۷۵

فصل دوم: آزادی در عرفان و حماسه ۷۷ - ۸۸

- ۱ - شناخت خدا مایه آزادی در حماسه ۷۷
- ۲ - شناخت خود مایه آزادی در حماسه ۸۱

فصل سوم: یاد مرگ در عرفان و حماسه ۸۹ - ۹۹

- ۱ - تصویر مرگ در خطبه‌های حماسی ۹۰

۲ - تأثیر مرگ در حماسه‌سازی ۹۳

فصل چهارم : جامعه‌گرایی در عرفان و حماسه ۱۰۸ - ۱۰۰

۱ - مبارزه عارف در راه عدالت ۱۰۰

۲ - تلاش امام در تحقیق جامعه مبتنی بر عرفان ۱۰۳

بخش سوم : سوگ در حماسه ۱۴۳ - ۱۱۰

تعریف لغوی و اصطلاحی رثا ۱۱۰

فصل اول : خصوصیات رثا ۱۲۵ - ۱۱۳

سوگ و حماسه ۱۱۹

فصل دوم : ویژگی‌های مرثیه‌های امام (ع) ۱۴۳ - ۱۲۶

رثای خانوادگی ۱۲۷

صبغه عزا در رثا ۱۳۰

رثای حماسی ۱۳۲

صفات آرمانی در مرثیه حماسی ۱۳۹

بخش چهارم : تشجیع ۱۹۷ - ۱۴۵

مقام شجاعت ۱۴۵

فصل اول : تکیه بر جهانیابی تومیدی در تشجیع ۱۶۶ - ۱۴۹

- ۱ - ترس از خدا مایه تشجیع ۱۴۹
- ۲ - ایمان به خدا مایه تشجیع ۱۵۳
- ۳ - امداد غیبی عامل و مایه تشجیع ۱۵۴
- ۴ - دعا عامل و مایه تشجیع ۱۵۸
- ۵ - ایمان به معاد عامل و مایه تشجیع ۱۶۱

فصل دوم: تکیه بر کرامت انسانی در تشجیع ۱۶۷ - ۱۸۱

- ۱ - عزت و ذلت عامل تشجیع ۱۶۸
- ۲ - ظلم ستیزی عامل تشجیع ۱۷۵
- ۳ - فداکاری عامل تشجیع ۱۷۸

فصل سوم: تکیه بر مسئولیت اجتماعی در تشجیع ۱۸۲ - ۱۹۷

- ۱ - حفظ وحدت و همبستگی اجتماعی عامل تشجیع ۱۸۷
- ۲ - ایجاد امنیت اجتماعی عامل تشجیع ۱۹۱

فهرست منابع ۱۹۹

مَدِينَةُ الْمَدِينَةِ

بدیهی است که اگر محتویات کتابی یا اندیشه‌ها و احساسات و عواطف شخصی با دنیای روحی مردمی سازگار نباشد این کتاب یا آن شخص عملاً تنها و بیگانه می‌ماند هر چند نامش با هزاران تجلیل و تعظیم برده شود.

نهج البلاغه کتابی است که بعد از قرآن و سنت نبوی همانندی برای آن نمی‌توان یافت. زیرا بعد از گذشت چهارده قرن زیبایی و قدرت تحریک عواطف و احساسات خود را حفظ کرده و گذشت زمان از کهنه کردن آن ناتوان و ظهور افکار و اندیشه‌های نوتر و روشن‌تر بر ارزش آن افزوده است.

سخنان علی (ع) با دو امتیاز همراه است، یکی فصاحت و بلاغت است و دیگری چند بعدی بودن. هر یک از این دو امتیاز می‌تواند به سخنان علی (ع) ارزش فراوان بدهد ولی توأم شدن این دو با یکدیگر یعنی اینکه هم تکاور بیان در میدانهای گوناگون به جولان درآمده است و هم اینکه در مسیرهای به ظاهر متضاد سخن رفته، و در عین حال کمال فصاحت و بلاغت در آن حفظ شده است. این دو ویژگی سخن علی را به حد اعجاز رسانده است.

این دو ویژگی سبب شده است که نهج البلاغه بتواند تأثیر عمیقی بر تمام جوانب زندگی مسلمانان بگذارد و کتاب ادبی را نمی‌توان یافت که در آن نویسنده، معنی از سخنان علی را نگرفته باشد و یا گفته او را در ضمن نوشته یا سروده خود تضمین نکرده باشد که در این زمینه تحقیقاتی انجام گرفته است از آن جمله می‌توان مقاله دکتر شهیدی درباره « اثر نهج البلاغه بر شاهنامه فردوسی » را نام برد.

غور و تعمق در محتوای نهج البلاغه و شناخت مکتب علی در مسایل مختلف و متنوعی که مطرح نموده است می‌تواند در بسیاری از مشکلات، جامعه امروزی را راهبری کند. و آن را

از بحرانهای روحی و اجتماعی رها نماید .

گسترش ارزشهای مطلوب اجتماعی امروزه با استفاده از ابزارهای متعددی دنبال می‌شود که استفاده از تجربیات روانشناختی و اجتماعی می‌تواند تأثیر زیادی در اشاعه این ارزشها داشته باشد . و یکی از ابزارهای مؤثر این علوم سخن مؤثر و با مفهوم گسترده است که از دیرباز مورد توجه تمام اقشار اجتماعی بوده و ملتهای مختلف به اهمیت آن پی برده‌اند که در ذیل به نمونه‌ای اشاره می‌شود . در جنگ جمل وقتی که در ارتش عایشه آثار شکست پیدا شد یک نفر از قبیله بنی ضبّه پیش آمده ، مهار شتر عایشه را گرفت و این اشعار را خواند :

نحن بنی ضبّه أصحاب الجمل	الموتُ أحلیٰ عندنا من العسل
ننعی ابن عفان باطراف الأسل	ردوا علينا شیخنا ثمّ بجمل

ما ، از قبیله بنی ضبه ، لشکر جنگ جمل هستیم ، مرگ نزد ما از عسل شیرین تر است .
خبر مرگ ابن عفان را با سر نیزه‌ها یاد می‌کنیم ، شیخ ما ، عثمان را به ما برگردانید دیگر نزاع و جنگی نخواهد بود .

او آنقدر پیکار کرد تا بقتل رسید و بعد سر کردگان چندی پشت سر هم آمده مهار شتر را گرفتند و مشغول جنگ گردیده تا همگی کشته شدند ، و بدین ترتیب قریب یکصد و پنجاه نفر شربت مرگ را چشیدند^(۱) . اثری که این دو بیت بر ارتش گذاشت شاید چندین کتاب در علوم اجتماعی ، روانشناسی و اخلاقی نتواند آن جنبش و هیجان را ایجاد کند . و سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه می‌تواند در تمام جوانب زندگی چنین تأثیری بر جای گذارد و عواطف را تحریک کند .

سخن نماینده روح است ، سخن هر کس به همان دنیایی تعلق دارد که روح گوینده‌اش به

(۱) ابن ابی الحوید ، شرح نهج البلاغه ۲۵۴/۱

آنجا تعلق دارد، طبعاً سخنی که به چندین دنیا تعلق دارد نشانه روحیه‌ای است که در انحصار یک دنیای بخصوص نیست و چون روح علی محدود به دنیای خاصی نیست در همه دنیاها و جهانها حضور دارد و به اصطلاح عرفا «انسان کامل» و «کون جامع» و «جامع همه حضرات» و دارنده همه مراتب است، سخنش نیز به دنیای خاص محدود نیست^(۱) و سخنانش در تمام ابعاد پند یا حکمت، تعلیم یا ارشاد، تهدید یا تشویق و عبرت یا موعظه در همه حس شگفتی و اندیشه‌های تازه موج می‌زند، و ملتی را به خروش می‌آورد، و باریک اندیشان را به تعجب وادار می‌دارد. سخنانش در صلابت چون صخره‌های سخت است که از ستیغ کوهی بلند فرازیر آید و به ژرفای دریایی خروشان فرو ریزد، و صدمت آن در این سو و آن سو آوا درافکند، و گاه در نرمی چون شبنم بهاری که بر برگ گل نشیند یا نسیم سحرگاهی که چهره خفته‌ای را نوازش دهد. در بیم چون صاعقه‌ای که زمین را بلرزاند و در امید چون آبشاری که از فاصله‌ای نزدیک آهنگ موزون خود را به گوش جگر تافته‌ای رساند^(۲).

از زمان انشای خطبه‌ها، رسائل و کلمات کوتاه امیر (ع) مردم نسبت به آن علاقه نشان دادند. زیرا علاوه بر دربرداشتن گنجینه‌ای از لغت حامل ذخیره‌ای بی‌پایان از ارزشهای انسانی، و عامل مؤثر در تهذیب نفوس است، بر مبنای همین نیاز، دانشمندان به شرح و استنساخ آن مبادرت ورزیدند و بیش از چهارصد و هشتاد اندی خطبه بنا به قول مسعودی در میان مردم معروف بود و آن را حفظ کرده و به آن عمل می‌کردند^(۳).

امروزه تحقیقات وسیعی بنا به ضرورت و نیاز جامعه درباره موضوعات مختلف

۱) مرتضی مطهری، سیری در نهج البلاغه، ص ۲۷

۲) جعفر شهیدی، مقدمه و ترجمه نهج البلاغه، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، چاپ سوم ۱۳۷۲

۳) مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق: یوسف أسعد داغر، بیروت: دارالاندلس، ۱۹۵۶، ۴۳۱/۲

نهج البلاغه انجام گرفته است و درباره زهد و تقوی، عرفان، حکمت و فلسفه، پند و موعظه، ملاحم و مغیبات، سیاست و مسئولیتهای اجتماعی مقالات و کتابهای متعددی چاپ شده. و درباره موضوع حماسه اغلب در باب جهاد بحث و گفتگو شده است و یکی از این کتابها دائرةالمعارف علوی است که بخش اعظم آن درباره جنگ است و کتاب دیگر جهاد در نهج البلاغه نوشته عباسعلی عمید زنجانی است که به احکام جهاد و صفات رزمندگان و فرماندهان می پردازد و اما دیگر کتابهایی که درباره جنگ و مقررات آن در اسلام بطور عام نوشته شده است از نهج البلاغه نیز بهره برداری شده است.

موضوعی که در این بحث انتخاب شده است بحث حماسه در نهج البلاغه است. طبیعت موضوع اقتضا می کرد که نگاهی به معنی لغوی و اصطلاحی حماسه شود که از این تعاریف این نتیجه گرفته شد که محدوده بحث ما درباره خطبه هایی است که درباره جنگ صحبت می کنند و که ما آنها را به عنوان خطبه های حماسی بر شمردیم وقتی که با این تعریف بسوی نهج البلاغه روی آوردیم مشاهده شد که ۴۵ خطبه از ۲۴۱ خطبه امام حماسی است بر همین مبنا آنها مبنای کار گذاشته شد.

اساساً در مجموعه های حماسی محققان علاوه بر توجه به بلاغت و فصاحت آن مجموعه نظر حماسه سرا را درباره انسان، جهان و خدا را در نظر دارند، و در واقع حماسه یعنی متجلی شدن «انسان کامل» در یک قهرمان است، به همین سبب در حماسه ها از انواع کمالات و ارزشهای انسانی صحبت می شود که اوج این ارزشها را ما می توانیم در شخصیت امام علی و تراوشات فکری او که نهج البلاغه است ببینیم، قهرمان بی شکست، عواطف و احساسات پاک و بی آرایش، اعتقادات ارزشمند و متعالی... و می توان همه این خصلتها را در امام علی (ع) یافت و بر همین اساس ایشان می تواند روح تشنه و محتاج انسان را به انواع

کمالات اشباع کند .

همه فضائلی که انسان آنها را برای قهرمانان مختلف می ساخته است ، و برای انسان مشکل بود همه آنها را در یک قهرمان فرض کند ، در علی وجود داشت سیدرضی در مقدمه نهج البلاغه در این باره می گوید که از عجایب علی که منحصر به خود اوست و احدی با او در این جهت شریک نیست ، این است که وقتی انسان در آن گونه سخنانش که در زهد و موعظه و تنبیه است تأمل کند ، موقتاً از یاد می برد که گوینده این سخن ، خود شخصیت اجتماعی عظیمی داشته و فرمانش همه جا نافذ و مالک الرقاب عصر خویش بوده است ، شک نمی کند که این از آن کسی است که جز زهد و کناره گیری چیزی را نمی شناسد و کاری جز عبادت و ذکر ندارد و گوشه خانه یا دامنه کوهی را برای انزوا اختیار کرده ، جز صدای خود چیزی نمی شنود و جز شخص خود کسی را نمی بیند و از اجتماع و هیاهوی آن بی خبر است ، کسی باور نمی کند که سخنانی که در زهد و تنبیه و موعظه تا این حد موج دارد و اوج گرفته است از آن کسی است که در میدان جنگ تا قلب لشکر فرو می رود ، شمشیرش در اهتزاز است و آماده بودن سر دشمن ، دلیران را به خاک افکنده و از دم تیغش خون می چکد ، و در همین حال این شخص زاهدترین زهاد و عابدترین عابدان است .

پس قهرمانیهای امام علی (ع) فقط منحصر به میدانهای کارزار نیست ، بلکه او در روشن اندیشی ، پاکی وجدان ، سحر بیان ، عمق و کمال انسانیت ، شور و حرارت ایمان ، بلندی همت و فکر ، یآوری مظلوم ، هواداری از رنج دیده ها در قبال جفاکاران ، و فروتنی در مقابل حق هر کجا که تجلی کند نیز قهرمان بود .

بعد از بیان این دیدگاه ، درباره خطبه ، ویژگیها و سیر تحول تاریخی آن صحبت شده است سپس درباره خطبه های حماسی و خصوصاً خطبه های حماسی امام بحث شده است ، که

خطابه قدرتی است که به وسیله آن دلها قدرت می‌گیرد تا ضربه‌های شمشیر را تحمل کنند، بر همین اساس خطبه‌های امام در درگیریها و جنگها شرکت فعال داشتند، البته خطبه‌های امام برای استقرار یک عقیده و محکم کردن جا پای یک فکر است و در آن ایمان، زهد و بی‌اعتنایی به دنیا، و مظلومیت و حقانیت علی (ع) موج می‌زند که در این زمینه شواهد چندی از نهج‌البلاغه آورده شده سپس درباره ویژگیهای خطبه‌ها بحث شده است. سپس این مطلب پی‌گیری شد که بدون همپائی فعال «عاطفه» از آثار «اندیشه» و «خیال»، تأثیرپذیری دشوار است، و ابعاد انسانی بدون ترکیب فکر و عاطفه ارضا نمی‌گردد، و ما چنین تأثیر مرکبی را به صورتی تام و کامل در نهج‌البلاغه می‌یابیم، و در هنگام سیر در نهج‌البلاغه با امواجی خروشان از عواطفی جوشان برخورد می‌کنیم.

بخش دوم این رساله درباره عرفان و حماسه است که در مقدمه به ارتباط عرفان و حماسه اشاره شده است و سعی شده که در آن این مطلب روشن شود که کمال حماسه زائیده عرفان ناب است که امام علی (ع) به اعتراف تمام اندیشمندان امام تمام فرقه‌های تصوف است، امام در سخنانش عامل شجاعت و دلیری خود را ایمان عمیق و استوار به خداوند می‌داند. بر همین مبنا عوامل مشترک در عرفان و حماسه به بحث گذاشته شد. یکی از نشانه‌های عرفان دعا و مناجات و انس با معشوق است، چرا که احساس عرفانی در پرتو نیایش تجلی می‌کند، و هنگامی که به نهج‌البلاغه مراجعه می‌کنیم مشاهده می‌شود که بعضی از دعاها در میان خطبه‌های جنگی و لابلای چکاچک شمشیرها و نیزه‌ها آمده است، و برخی یگر بطور مستقل درباره میدانهای جنگ و جنگاوران گفته شده است که از این نتیجه گرفته می‌شود که این دعاها حماسی است و بر همین مبنا به مضامین این دعاها توجه شده است و بر همین اساس در آن نوع نگرش و توجه حماسه‌ساز در صحنه‌های نبرد به جهان هستی و کمال مطلق بیان شده

(۲)

است که یا از خدا طلب دادخواهی می‌کند و از او می‌خواهد که بر دشمن پیروز گرداند، و یا اینکه یاد او را آرام‌دهنده جان می‌یابد و شوق دیدار با حضور در میدان کارزار عیان‌تر می‌یابد. و در بحثی دیگر عامل آزادگی در عرفان و حماسه بررسی شده است که اگر حماسه صبغه عرفانی داشته باشد این آزادی به صورت بسیار گسترده و عمیق دنبال می‌شود که ابتدا برای بدست آوردن آزادی باید خود را شناخت و درون را از بیگانه پیراست و اعمال خود را از سر اراده و رضایت انجام داد، البته شناخت دشمن درون بسی مشکل است زیرا همیشه رنگ خودی می‌گیرد. به همین خاطر شناخت آن قدرت فوق‌العاده می‌خواهد که این یکی از مباحث عمده عرفان است. امام در سخنانش عامل قدرت‌افزایی، دلاوری و نپذیرفتن سلطه دیگری در خود را همین شناخت و آزادی اراده معرفی می‌کند.

إِنَّ مَعَى لَبِيبٍ مَّا لَبِيسَتْ عَلَى نَفْسِي وَلَا لُبَّسَ عَلَيَّ، وَ أَيْمَ اللَّهِ لِأَفْرِطَنُّ لَهْمَ حَوْضًا أَنَا مَاتِحُهُ
لَا يَصْدُرُونَ عَنْهُ وَلَا يَعُودُونَ إِلَيْهِ (خ ۱۰)

بحث دیگری که دنبال شد و در عرفان و حماسه مورد توجه ویژه است مسئله مرگ است، روبرو شدن با مرگ بر انسان سخت است و طبع انسانی از آن استقبال نمی‌کند. اما در حماسه‌سازی باید مرگ را در آغوش گرفت و عرفان فوی‌ترین انگیزه را برای همدم شدن با مرگ به حماسه‌ساز می‌دهد و چهره مرگ را در نزد او مطبوع و خوشایند نشان می‌دهد. به همین سبب با آغوش باز و اشتیاق به سوی آن می‌رود که امام در این زمینه می‌فرماید:

الرَّائِحُ إِلَى اللَّهِ كَالظَّمَانِ يَرِدُ الْمَاءَ (خ ۱۲۴)

به همین دلیل عارف شگفت‌انگیزترین حماسه‌ها را می‌آفریند، زیرا در میدان جنگ چیزی وجود ندارد که او را از جانبازی و حماسه‌سازی بازدارد. که برای نشان دادن تصویری کامل از این مسئله شواهد متعددی از نهج‌البلاغه آورده شده است.